

Олена РУСИНА

ДО ПИТАННЯ ПРО КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ТАТАРСЬКОЇ ДОБИ

Питання про київських князів т. зв. татарської доби (40-ві рр. XIII ст.— 50-ті рр. XIV ст.) в останні десятиліття випало з поля зору дослідників, хоч є одним із найцікавіших в історії Київської землі. Воно безпосередньо пов'язане з досить широким колом проблем, що стосуються континуїтету в українській історії: адже й дотепер єдиним спадкоємцем традицій давньоруської державності в Південно-Західній Русі аксіоматично вважається Галицько-Волинське князівство; при цьому не враховуються перехідні форми політичного устрою Київщини, що на їх основі в 60-ті рр. XIV ст. склалася держава Володимира Ольгердовича. Втім, слід зважити хоча б на той факт, що за литовської доби кордони Київської землі практично збігалися з кордонами Київського князівства домонгольського періоду¹; виняток головно становили інкорпоровані Києвом Середнє Посейм'я, що про нього йтиметься далі, і територія колишньої Переяславщини, яка, однак, і до монголо-татарської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей (князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували переяславським столом, на якому так і не утвердилась власна династія — як це, наприклад, сталося у сусідній Чернігівщині *).

Навала Батия знаменувала крутий поворот в історії Київської землі. Зайве доводити, що напередодні, у першій третині XIII ст., Київ продовжував відігравати роль політичного центру всієї Русі. Навіть визнаючи факт його перетворення на той час із «реальної столиці» Київської держави

¹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.— С. 74.

* Серед причин цього явища (що визначається у літературі як «неповна самостійність Переяславського князівства», «певна його залежність від Київської землі», «опіка київських князів» над Переяславом) у сучасних дослідженнях на перший план висуваються роль цього регіону в обороні підступів до Києва і необхідність спільної боротьби київських та переяславських князів проти степових кочовиків (див.: Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 125—135). Щоправда, починаючи із середини XII ст., Переяслав, як звичайно, перебував у посіданні ростово-суздальських князів — нащадків Юрія Долгорукого (звідси — згадка Лаврентіївського літопису про Переяслав як про їх «отчину» (1213 р.): Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Л., 1927.— Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.— Стб. 438), однак це володіння не було ні постійним, ні безперервним — і, отже, тенденція до династичного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

на «символ історичної та загальноруської єдності»², тобто зміщення його політичної гегемонії у царину традиції, слід враховувати специфіку мислення феодальної епохи (у тому числі й мислення політичного) — за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичай предків. Навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи — і, насамперед, прагнення до здобуття київського стола, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права; тож за умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. Володимир Рюрикович (1223—1235 рр.) був зміщений Ізяславом Мстиславичем, що завдав йому поразки в битві під Торчеськом (1235 р.); того ж року Володимирові вдалося повернути собі Київ, але в 1236 р. «приде Ярославъ Соуждальський и взъ Киевъ подъ Володимеромъ; не мога его держати, иде паки Соуждалю; и взъ под нимъ Михайль [Всеволодович]». Останній залишив Київ «передъ Татары» — тільки-но поблизу з'явилися загопи Менгу-хана (1239 р.). Спорожнілий великокнязівський стіл зайняв Ростислав Мстиславич, але недовзі був схоплений Данилом Романовичем, який, оволодівши містом, посадив тут тисяцького Дмитра — «вдасть Кыевъ в роуць Дмитрови обьдержати противоу иноплемьныхъ азькъ, безбожьныхъ Татаровъ». Щоправда, незабаром Данило, порадившись зі своїм братом Васильком, «объща емоу Кыевъ Михайлови», та той «за страхъ Татарський не смѣ ити Кыевою»³.

Михайло не наважився зайняти київський стіл і після того, як татари, сплюндровавши Південно-Західну Русь, рушили далі в Європу, — недовго поживши «подъ Киевомъ во островъ», він «бѣже [в] Оугры». Тим часом Ярослав Всеволодович, що побував у ставці Батия, був визнаний останнім «старѣи всѣм князем в Русскомъ язъцѣ» (1243 р.)⁴, що, за традицією, означало володіння Києвом. Щоправда, сам Ярослав виступає у тогочасних джерелах як суздальський князь*; однак добре відомо, що 1245 р. у Києві сидів намісник Ярослава — боярин Дмитро Єйкович⁵.

Спадкоємцем Ярослава, що загинув у 1246 р., став його брат Святослав Всеволодович, однак сини Ярослава — Олександр та Андрій, вирідившись у 1247 р. «в Татары», домоглися того, що Андрій отримав право на Володимир, а старший, Олександр, — на «Кыевъ и всю Руськую землю». Щоправда, останній був київським князем лише номінально: повернувшись до Новгороду, де він князував раніше, Олександр розпочав боротьбу з Андрієм і в 1252 р., отримавши від татар право «старѣишинства во всеи братьи его», посів володимирівський стіл⁶.

² Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 11.

³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 772—774, 777, 782—783.

⁴ Там же.— Стб. 789, 795; Лаврентьевская летопись.— Стб. 470.

* «Князь Ярослав із Суздало» (Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика.— М., 1957.— С. 75). Власне, від 1239 р. (загибелі Юрія Всеволодовича в битві на р. Сіті) Ярослав Всеволодович резидував у Володимирі — стольному місті Суздальської землі, князювання в якому, з часів Всеволода Юрійовича, було поєднане з родовим старійшинством серед місцевих князів.

⁵ Ипатьевская летопись.— Стб. 806.— Пор.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 427, приміт. 1.

⁶ Лаврентьевская летопись.— Стб. 471—473; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 80.

Після того Київ остаточно вийшов за рамки безпосередніх політичних інтересів князів Північно-Східної Русі; міжкнязівські відносини тут регулювалися ярликами на велике княжіння володимирське. Паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл і з боку галицько-волинських та чернігівських князів. Це, за відсутністю власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів, що забезпечували функціонування і відтворювання князівської влади в Києві та Переяславі; тож відбулося «знекняжіння» цих земель.

Та якщо Переяславщина, яка в 40-х рр. XIII ст. опинилася під безпосереднім контролем монголо-татар⁷, узагалі припинила своє існування як окреме князівство, то на Київщині князівське правління було з часом відновлено: у літописах під 1331 та 1361—1362 рр. згадується князь Федір Київський (можливо, не одна, а дві різні особи); першою половиною XIV ст. найчастіше датується у літературі князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького (Овруцького), імена яких занесено до синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря⁸.

У сучасних дослідженнях вони фігурують як «князі з місцевих феодалів»⁹, однак за такого абстрактного формулювання питання про середовище, що їх висунуло, залишається відкритим.

Видається за очевидне, що «вакантий» київський стіл не міг бути заповнений за рахунок «ресурсів» цього регіону, тобто рекрутуванням князів з-поміж місцевого боярства*. Така процедура була неможлива з позицій ментальності як давньоруської доби¹⁰, так і пізнішого часу — досить згадати події, що відбулися у Києві після смерті князя Семена Олельковича (1470 р.): кияни рішуче відмовилися визнати воеводою Мартина Гашгольда як людину некнязівського походження і вимагали від Казимира, щоб він посадив тут Михайла Олельковича чи будь-якого іншого князя¹¹.

Очевидно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князували на сусідній Чернігівщині; тож доречно розглянути ті відносини, які склалися в їх середовищі у другій половині XIII ст.

⁷ Див.: Ипатьевская летопись.— Стб. 806.

⁸ Новгородская первая летопись...— С. 344; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1848.— Т. 4.— С. 52; Софийская первая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. 5.— С. 219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ.— М.; Л., 1949.— Т. 25.— С. 170; Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 350; Ф и л а р е т. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 5.— С. 43, приміт. 61.

⁹ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.: По материалам археологических исследований.— К., 1982.— С. 36—37.

* Таку можливість, очевидно, не заперечував О. Пресняков, наголошуючи на тому, що «татари боярину Федору, замученому в Орді разом із князем Михайлом Чернігівським, пропонували княжіння останнього, якщо він піде на поступки їх домаганням» (Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— М., 1939.— Т. 2, вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство.— С. 20), однак цитована ним оповідь про загибель в Орді Михайла Чернігівського (див.: Памятники литературы Древней Руси. XIII век.— М., 1981.— С. 228—235) є, попри низку документальних деталей, літературним твором, спрямованим на глорифікацію страстотерпників Михайла та Федора, тож на нього важко покладатися у даному разі.

¹⁰ Пор.: Ипатьевская летопись.— Стб. 731.

¹¹ Кледатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 59.

Насамперед слід відзначити, що після навали монголо-татар Чернігів, спустошений у 1239 р., продовжував функціонувати як адміністративний центр. Певний час чернігівський стіл займав син Михайла Всеволодовича — Ростислав, а в 1245 р. сюди повернувся з Угорщини сам Михайло¹². До складу його володінь у цей час входили Брянськ, Карачів, Глухів і значні території у Верхньому Пооччї. Після загибелі Михайла (1246 р.) ці землі успадкували його сини — Роман, Мстислав, Семен, Юрій; при цьому Чернігів, певне, перейшов до його троюрідного брата Всеволода Ярополчича¹³, хоч, за дано доводів, не він, а Роман Михайлович «сяде на Чернигове» після Михайла Всеволодовича¹⁴. В літописах Роман фігурує у 1263—1285 рр. як князь брянський, однак у Любецькому синодику, як і в родоводах, його названо великим князем чернігівським¹⁵. Мабуть, посівши після Всеволода Ярополчича чернігівський стіл, Роман Михайлович так і не зробив Чернігів своєю резиденцією. Причиною такого рішення став, очевидно, занепад Чернігова, безпосередньо пов'язаний із запустінням його сільської округи у другій половині XIII ст.¹⁶, що було наслідком як навали татар, так і воєнної активності литовських феодалів¹⁷.

Занепад Чернігова і піднесення значення Брянська потенційно вели до перебудови традиційних внутрішньодинастичних зв'язків, що склалися поміж Ольговичів, — до закріплення родового старійшинства за князями, які резидували у Брянську. Однак, ставши у другій половині XIII ст. центром суспільно-політичного життя на Задніпров'ї, Брянськ так і не перетворився на «большее княжение» Ольговичів — наприкінці XIII ст. він був захоплений смоленськими князями¹⁸; нащадки Романа Михайловича змогли

¹² Ипатьевская летопись.— Стб. 789, 795.

¹³ Згідно з Галицько-Волинським літописом, у 1261 р. Василько Романович віддав свою доньку «за Андрѣа княза Всеволодича Чернигову» (Ипатьевская летопись.— Стб. 848). Р. Зотов, автор фундаментального дослідження генеалогії чернігівських князів, вважав його за сина чернігівського князя Всеволода (Лаврентія) Ярополчича, згаданого в синодику любецького Антонієва монастиря, правління якого він покладав на 1246—1263 рр. (З о т о в Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— СПб., 1892.— С. 80, 114, 195, 281). Втім, слід, певне, зважити і на факт існування татарина Івана Шаїна, що був «посажен от Батия на Чернигове владетелем», а в 1257 р. перейшов на службу до Олега Інгваровича-Рязанського; жалувану грамоту останнього (див.: Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV—начала XVI в.— М., 1964.— Т. 3, № 347.— С. 373), яка збереглася у складі грамоти Івана IV (у копії XVIII ст.), деякі спеціалісти вважають автентичною.

¹⁴ Бычкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование.— М., 1986.— С. 75. Прил. Родовід, що цитується, міститься у складі рукописної збірки Діонісія Звенигородського (початок XVI ст.); відредагований, він увійшов до офіційних родоводних книг.— Пор.: Временник Московского общества истории и древностей российских (далі — Временник МОИДР).— 1851.— Кн. 10.— С. 68.

¹⁵ Лаврентьевская летопись.— Стб. 482; Ипатьевская летопись.— Стб. 860—862, 872—874; Ермолинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1910.— Т. 23.— С. 81; З о т о в Р. В. О черниговских князьях...— С. 82—86; Бычкова М. Е. Состав класса феодалов...— С. 74—75.

¹⁶ Шёкун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 106. Щодо ролі сільської округи в житті середньовічних міст див.: Т о л о ч к о П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 79—99.

¹⁷ Літописи згадують, зокрема, Хвала, воеводу литовського князя Міндовга, «иже велико оубиство твораше земль Черниговскою» (1258 р.): Ипатьевская летопись.— Стб. 840.

¹⁸ Див.: Г о л у б о в с к и й П. В. История Смоленской земли до начала XV ст.— К., 1895.— С. 307.

утримати за собою тільки невелику волость Осовик (біля Рославля), давши початок князям Осовицьким¹⁹.

За іншими синами Михайла Всеволодовича закріпилися як вотчини їх землі у Верхньому Пооччі; здрибніння цих володінь призвело до появи численних «верховських» княжих родів: Новосильських, Одоївських, Воротинських, Мосальських, Мезецьких, Оболенських та ін., які з часом не втратили усвідомлення спільності свого походження, однак не підтримували зв'язків із родовим гніздом — Черніговом.

Щодо інших ліній Ольговичів, то з численних княжінь, які перебували під їх контролем на початку XIII ст., після Батієвої навали вціліли принаймні такі, як Липецьке (Липовецьке), Путивльське, Рильське, Курське й Воргольське²⁰; існують і літописні свідчення про «Заднѣпрескых князеи», що брали участь у спільних походах руських і монгольських військ у 1274 та 1283 рр.²¹ Характерно, що за доби литовської зверхності жодного з цих князів джерела уже не згадують; до причин вигнання князівських родів на Чернігівщині слід, мабуть, віднести воєнні напади монголів і литовців²², міжкнязівські чвари, епідемії (як, наприклад, пошесть 1352 р., після якої у Глухові «ни один человек не остана, вси изомроша»)²³.

Втім, що стосується князів-путивльців, то тут маємо у своєму розпорядженні більш певні джерельні відомості — дані Новгород-Сіверського синодику, що їх було названо «яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієвої навали»²⁴. У синодику згадані князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і (можливо, брат останнього) Андрій Вруцький із сином Василем, убитим у Путивлі²⁵. Очевидно, що, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю «отчиною» (де, певне, князували молодші представники цього роду) — сліди його фіксуються у пізніші часи у вигляді адміністративної належності Путивля до Київської землі. Зо-

¹⁹ Временник МОИДР.— Кн. 10.— С. 68. Польський медієвіст С. Кучинський висловлював сумнів стосовно вірогідності даних родоводу Осовицьких (див.: К u c z y Ń s k i S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 101), вважаючи, що рід Романа вигас, а його права (і насамперед великокнязівський титул) перейшли до нащадків Семена Глухівського — князів Новосильських та Одоївських, використовуючи як аргумент їх суперечки щодо «большого княжения» (Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Т. 1: 1487—1533 гг. // Сборник имп. Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 57, 59, 65). Втім, тут ми маємо явище іншого роду, пов'язане із дробленням вотчини Одоївських, що становила їх корпоративну власність, і розподілом її частин за родовим старійшинством («по роду по старейшинству»).

²⁰ Московский летописный свод конца XV века.— С. 154—156; Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 91—94, 111—113, 115—120, 129—130.

²¹ Ипатьевская летопись.— Стб. 872, 892.

²² Пор. згадки про загибель місцевих князів «от татар» і «от литвы», що збереглися у синодиках: Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 81, 89, 103, 111, 115, 168.

²³ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1885.— Т. 10.— С. 224. Глухів був відновлений на «стародревнем городище» лише в XVII ст.: [Я б л о н о в с к и й А.] Левобережная Украина в XV—XVII ст.: Очерк колонизации // Киевская старина.— 1896.— № 6.— С. 375.

²⁴ Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских.— 1873.— Кн. 4.— С. 222. Квашнин-Самарин був першим дослідником, який дійшов висновку, що «останні князі київські були з Ольговичів» (там же). Пор.: Зотов Р. В. О черниговских князьях...— С. 115—118.

²⁵ Ф и л а р е т. Историко-статистическое описание...— Кн. 5.— С. 43, прим. 61.

крема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського «скарбу» та київського «ключа», а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі²⁶. Заслугують на увагу і скарги київської депутації до Сигізмунда I Старого, спричинені втратою, за договором 1503 р., Путивля, «киевского держанья, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских; те волости от ваших господарских предков слуги вашей милости — князья, и паны, и земляне земли Киевской — по року держивали, и з тых волостей... кони ездживали и шубы теплы куньи одевали» (1523 р.)²⁷; це повністю узгоджується з уставною грамотою Київської землі («...Волости Киевские Кияном держати, а иному никому»²⁸).

У літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля з Київською землею «з боку географічного... було досить штучним — безпосереднього зв'язку Путивельщина з Києвом не мала»²⁹. Тож пояснення цього явища, запропоноване вище, видається нам найвірогіднішим. Правда, слід визнати, що документально адміністративна залежність Путивля від Києва вперше фіксується досить пізно — актами, що сягають часів, коли Київщиною, а відтак і Путивльщиною порядкували Олелько Володимирович та Семен Олелькович³⁰. Втім, вони розпоряджались цими землями як спадковим володінням — «отчиною», отже, у другій половині XIV ст. Путивль перебував у складі київського уділу Володимира Ольгердовича*. Якщо ж узяти до уваги, що в легендарному оповіданні про виправу Гедиміна на Київ, яке, за спостереженням П. Клепатського³¹, відбиває деякі історичні реалії 50-х років XIV ст., Путивль фігурує як київський «пригородок»³², то входження Путивльщини до складу Київської землі можна з певністю віднести до передлитовської доби*.

Повертаючись до синодику, слід зазначити, що його записи не датовані, однак цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії у Києві могло відбутися тільки на зламі XIII—XIV ст.: відомо, що у другій поло-

²⁶ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. — М., 1899. — Вып. 1. — № 44. — С. 72—73; Лю б а в с к и й М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. — М., 1892. — С. 245—246.

²⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 7—8; див. також: Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией (далі — РИБ). — СПб., 1910. — Т. 27. — Стб. 245—246 (реєстр путивльських волостей, відданих Казимиром київським боярам у річне держання).

²⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЗР). — СПб., 1848. — Т. 2. — № 30. — С. 34.

²⁹ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: До питання про татарську Україну // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 178.

³⁰ РИБ. — Т. 27. — Стб. 399, 731—732.

* Існує й писемна традиція, згідно з якою намісником Володимира Ольгердовича в Путивлі був уродженець Київщини Каленик Мишкович / Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego / Wyd. F. Piekosinski. — Kraków, 1897. — S. 138. Це спростовує думку О. Андріяшева про приєднання Путивля до Київської землі як вияв «загальної політики Олельковичів», спрямованої на те, щоб «упорядкувати і зміцнити своє Київське князівство» (Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XX. — С. 126—127).

³¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории... — С. 22.

³² Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 96, 153, 180 та ін.

* Пор.: Шабульд Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 82—83.

вині XIII ст. тут ще не було князів³³, а в 30-х рр. XIV ст. уже правив князь Федір (саме його, певне, згадано в Київському синодику серед князів цієї династії³⁴).

Щоправда, П. Клепатський, автор обширної монографії про Київщину литовської доби, визнаючи за можливе, що Путивльщина «належала київським князям без будь-якого зв'язку їх з чернігівськими», покладав правління Іоанна-Володимира Іоанновича на початок XV ст.³⁵ Однак такому датуванню суперечить подвійне ім'я цього князя: за спостереженням А. Поппе, «останнім відомим нам князем Володимиром, що отримав хрестильне окреме ім'я, був небіж Данила Галицького — Володимир-Іоанн Василькович, який народився близько 1249 р. ...У 1320-х—1340-х роках князівське ім'я Володимир стає одночасно й хрестильним у п'яти князівських сім'ях. У XIV і XV ст. в ім'я св. Володимира починають хрестити в боярських та купецьких родинах (першим згаданий московський воевода Володимир Всеволодович, народжений близько 1340 р.)»³⁶; що ж стосується генеалогічних конструкцій П. Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира з онуком Коригай-ла Ольгердовича³⁷, то їх необгрунтованість переконливо довів А. Прохаска³⁸.

Невідомо, завдяки яким обставинам князі-путивльці опинилися у Києві. Втім, заслуговує на увагу той факт, що протягом XIII—XV ст. Посейм'я являло собою зону активних тюрко-слов'янських контактів. У XIII—XIV ст. тут проходило русько-татарське етнічне порубіжжя; воно досить докладно описане в пізніших, XVI ст., татарських ярликах литовським «господарям», які ведуть походження від протографу кінця XIV ст. Це, до речі, не є випадковим: «Тохтамиш, що дав перший ярлик, був примушений зректися, передо всім, татарських територій, що лежали на кордонній смузі»; тож природно, що про Путивльщину в ярликах міститься значно більше історико-географічного матеріалу, ніж про власне Київщину³⁹. У безпосередньому зв'язку із

³³ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли.— С. 445—450, 454—455; його ж. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. III.— С. 167—168, 170—171.

³⁴ Квашин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика...— С. 223—224; Зотов Р. О черниговских князях...— С. 115—116, 118—119. Зазначимо, що після публікації М. Присьолковим і М. Фасмером «Отрывков В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века» (Известия Отделения русского языка и словесности.— Пг., 1916.— Т. 21, кн. 1.— С. 48—70) позначилася тенденція до ототожнення цього князя із згаданим в «Уривках» (написаних грецькою мовою) Федором — Гедиміновим (?) братом. Таке припущення, на наш погляд, є досить довільним — особливо з огляду на специфіку даної пам'ятки: брак будь-яких хронологічних орієнтирів, гіпотетичність окремих кон'єктур (зокрема, «Кевтρίδιον»-«Гедимін»), відсутність князівського титулу при іменах Федора та Гедиміна. Очевидно, що «Уривки» потребують поглибленого вивчення, адже М. Присьолков і М. Фасмер зробили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їх словами, «цікавого, але складного джерела з історії руської церкви». Однак навіть визнання історичності Федора — Гедимінового брата — само собою ще не може бути підставою для його ототожнення з Федором Київським, а відтак, до речі, й доказом литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. XIV ст., на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело.

³⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 39—41.

³⁶ Поппе А. Становление почитания Владимира Великого // Спорные вопросы отечественной истории XI—XVIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А. А. Зимина.— М., 1990.— С. 230—231.

³⁷ Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 34—39.

³⁸ Prochaska A. Czy możliwą jest identyczność książów Niewieskich z Korybutowiczami? // Miesięcznik heraldyczny.— 1912.— R. 5.— S. 92.— Przym. 1.

³⁹ Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 175—176, 178, 184—186. Досить детально окреслена путивльська округа і в переліку міст, «что из старины к Перекопской Орде тянули», що його було пред'явлено Менглі-Гіреєм Олександрові Казимировичу в 1499 р. (Памятники дипломатических сношений Московского государства...— № 62.— С. 291).

формуванням контингентів осілого татарського населення у порубіжних районах перебувало виникнення низки поселень у Посейм'ї й на південь від Сейму, топографічно ув'язаних із річковими переправами.

Свого часу П. Клепатський зауважив, що Посейм'я, яке в давньоруський період «не вважало собою шматка для шукачів уділу й, очевидно, було зовсім не багатолюдне», у XIV—XV ст. перетворилося на «квітучу провінцію»* (цей розквіт, до речі, простежується на матеріалах археології — у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV—XV ст.⁴⁰); дослідник пов'язав цей феномен із тісною взаємодією місцевого населення й татар, указавши як на історичну аналогію на літописних болоховців, «сїдащих за Татари»⁴¹. Дану гіпотезу підкріплює епізод із відкупником Ахматом, який держав «баскачество Курьского княженья» (1283 р.): на землях Олега, князя рильського і воргольського, їм було організовано дві слободи, куди «люди... со всех сторон шедшеся», зокрема — з волості Олега; це спровокувало конфлікт між ним та Ахматом, що завершився розграбуванням «бесерьменьских свобод» і кривавим розбратом між місцевими князями⁴².

Розвиваючи гіпотезу П. Клепатовського, можна, за браком певнішої інформації, припустити, що зростання престижу путивльських князів було забезпечене підтримкою татарських феодалів Путивльщини й суміжних територій. Щоправда, даних про осідання татарських князів у регіоні практично немає. У XIV ст. із земельних володінь цього типу відома тільки «тьма» Яголдая Сарайовича — обширна область у верхів'ях Сейму та Осколу, що як вотчина Яголдайовичів проіснувала до 90-х рр. XV ст.⁴³. До менш значних татарських феодалів належав, певне, Урустай, що володів путивльською Мленською (чи Меленською) волостю⁴⁴, якого, очевидно, помилково згадано як «князя Меньского» в літописній звістці про виїзд до Москви 1408 р. групи князів та бояр на чолі із Свидригайлом⁴⁵; пропонується кон'ектура вповні узгоджується як із відсутністю згадок про м. Мену в XIV—XV ст., так і з інформацією про виїзд одного із супутників Свидригайла (у тексті — «верховського» князя Олександра Звенигородського) «ис Путимля»*.

* Показово, що й О. Андріяшев, аналізуючи демографічні наслідки татарської навали, відзначав: «Здається, що не менше від інших частин країни мусило б зазнати шкоди від татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але, зважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств... треба гадати, що тут чогось люду не поменшало» (Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі... — С. 115—116).

⁴⁰ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. 3. — С. 242.

⁴¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории... — С. 433—434; Ипатьевская летопись. — Стб. 838.

⁴² Московский летописный свод конца XV века. — С. 154—156 (пор.: Лаврентьевская летопись. — Стб. 481—482). Залишки цих слобід простежуються археологічно: Александров Липкинг Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края. — Воронеж, 1971. — С. 112—117.

⁴³ Акты ЗР. — Т. 2. — № 6. — С. 5; Акты Литовской Метрики. — Варшава, 1896. — Т. 1, вып. 1. — № 339. — С. 131—132; Петрунь Ф. Ханські ярлики... — С. 177—178; Кусуцькі S.-M. Jaholdaj i Jaholdajewicze siewierscy // Miesięcznik heraldyczny. — 1934. — R. 13. — S. 33—35.

⁴⁴ Згадку про неї маємо з 1500 р.: Акты ЗР. — СПб., 1846. — Т. 1. — № 179. — С. 202.

⁴⁵ Московский летописный свод конца XV века. — С. 237.

* Керуючись цією звісткою і вбачаючи в Олександрі Звенигородському Олександра Патрикійовича, сина стародубського князя Патрикія Наримунтовича (щодо помилковості їх ототожнення див.: Бычкова М. Е. Состав класса феодалов... — С. 39—41), Ф. Петрунь вважав, що «Путивель мав князів з Наримунтовичів до 1408 р. ...; тоді, здається, його було і передано до Київського князівства» (Петрунь Ф. Ханські ярлики... — С. 178).

Можливо, у посіданні якогось із татарських князків перебувала й Ординська волость на Путивльщині, відома за документами XVI ст.⁴⁶

Підтримка татарських князів могла відіграти для путивльців принципову роль за умов феодальних усобиць в Орді наприкінці XIII ст., в які були втягнуті й землі Південно-Західної Русі: невідомо в 1300 р. «митрополить Максимъ, не терпа Татарського насилья, ѡстава митрополью и збѣжа ис Киева, и весь Киевъ розбѣжалъса»⁴⁷. Можливо, скориставшись ситуацією, що склалася, путивльські князі саме в цей час і утвердились у Києві.

Що стосується офіційного статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. М. Грушевський, наприклад, розглядав князя Федора (з 1331 р.) тільки як «татарського намісника», посилаючись на присутність баскаків серед його оточення⁴⁸, однак це припущення піддав критиці ще П. Голубовський, слушно зазначивши в рецензії на монографію М. Грушевського, що «до всіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники»⁴⁹. Додамо, що залежність Київської землі від Орди не була ліквідована й після того, як Ольгерд «Киев под Федором князем взят, и посади в нем Володымера, сына своего» (1362 р.)⁵⁰, однак діям останнього як правителя не бракувало ані самостійності, ані рішучості.

Гадаємо, заслуговує на особливу увагу факт існування вруцького князя Андрія: це є свідченням того, що Овруч, який у XIII ст. практично не згадується у літописних джерелах, у наступному столітті виступає як важливий (а може, і другий за значенням) адміністративний центр Київщини. Певне, це сталося внаслідок того, що із середини XIII ст. південні райони Київської землі перебували, за висловом Платона Карпіні, «під безпосередньою владою татар»⁵¹; тож закономірно, що в XIV ст. почалося піднесення таких міст, як Овруч, Житомир та ін.

Пам'яткою доби панування князів путивльської династії треба, очевидно, визнати і недатований запис, що дійшов до нас у складі грамоти київського воеводи Ф. Пронського (1551 р.): «Мы, Василей Володымерович, князь, придали есмо на церков Светого Великого Василья мурованого, в месте Овручя, под селом Имухоевским остроу Тростеницу, обрубный, и з оного идет десять ведер меду, и давать мают у Полохачове з земли Петниское чотыри ведр меду, а у Вербковичах ведро меду, у Гажине ведро меду, у Павловичах полведра меду, у Вуглох ведро меду...»⁵². Запис був зроблений у Євангелії, подарованому церкві св. Василя «славное памети небожчиком Володымером», у якому видавці грамоти вбачали Володымира Ольгердовича, допускаючи, що в нього міг бути син на ймення Василь⁵³. Проте як брак у джерелах такої інформації, так і характер запису

⁴⁶ Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI—начала XVII века.— М., 1967.— С. 137, 141, 142.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись.— Стб. 485. Докладніше див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси...— С. 15—16.

⁴⁸ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли.— С. 469—470.

⁴⁹ Киевская старина.— 1892.— № 9.— С. 438.

⁵⁰ Густинская летопись.— С. 350.

⁵¹ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука.— С. 67—68.

⁵² Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— К., 1868.— № 37.— С. 74.

⁵³ Там же. Див. також: Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 49; Клепатский П. Г. Очерки по истории...— С. 41—42.

імені Володимира свідчать не на користь цієї ідентифікації. Може бути, що в даному разі йдеться саме про Іоанна-Володимира Київського, син якого, Василь, очевидно помилково, названий у Філарета сином Андрія Вруцького. Це зайвий раз свідчить про необхідність розшуку та публікації Новгород-Сіверського і аналогічних синодиків, на чому наполягав ще М. Грушевський, рецензуючи працю Р. Зотова⁵⁴. Сподіваємось, з їх допомогою можна буде реконструювати генеалогічний ряд князів, що правили на Київщині в першій половині XIV ст. За умов, коли інформативні можливості інших джерел практично вичерпані, цей напрямок досліджень видається за найперспективніший на шляху до наукового відтворення політичних реалій татарської доби на Київщині. До речі, останні не обмежуються відновленням князівського правління і формуванням власної династії — детального вивчення потребують і такі явища, як так званий автономічний рух XIII ст. і взаємодія князівської влади з татарськими фіскально-адміністративними структурами того періоду.

Olena RUSYNA

REGARDING THE PROBLEM
OF KYIVAN PRINCES OF THE TATAR AGE

The article examines a wide range of problems connected with the restoration of traditional rule of princes over Kyiv lands which was broken off as a result of the Tatar invasion. Sharing the view that Kyivan princes of the new generation descended from the Ol'hovyches of Putyvl', the author analyses when and due to what circumstances they succeeded to the Kyiv throne, and the changes it entailed in the territorial arrangement of Kyiv lands.

⁵⁴ Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1895.— Т. 5, кн. 1.— Бібліогр.— С. 13—15.